

REKONŠTRUKCIA KATEGÓRIE ZODPOVEDNOSTI: TEÓRIA A PRAX

MICHAELA UJHÁZYOVÁ, Katedra filozofie a dejín filozofie, FiF UK, Bratislava

UJHÁZYOVÁ, M: The Reconstruction of the Category of Responsibility: Theory and Practice
FILOZOFIA 65, 2010, No 4, p. 366

The ground of the pragmatic approach to moral concepts and conceptions is its belief, that the moral concepts are rooted in social praxis and that they reflect the tensions, problems and crises present in social life. For the American philosopher Marion Smiley the category approving this approach is responsibility. Unveiling the social and historical moments, which determine our understanding of the subject of responsibility, as well as the very judgments on causal responsibility question the universalistic conceptions of moral responsibility. At the same time Smiley tries to create a unified methodological frame in which the controversial problems of judging the responsibility of individual subjects could be resolved.

Keywords: Responsibility – Blameworthiness – Reconstruction – Pragmatism

Marion Smiley, súčasná americká filozofka, patrí medzi tých autorov a autorky, ktorí/é vo svojich analýzach vybraných etických a spoločenských problémov uplatňujú metódy pragmatizmu. V tomto príspevku predstavím inšpiratívne momenty analýzy kategórie zodpovednosti predloženej v jej práci *Moral Responsibility and the Boundaries of Community* [4]. Samozrejme, o pragmatizme ani o neopragmatizme nemôžeme hovoriť ako o jednoliatom prúde. Pokúsím sa teda skôr, než sa budem venovať konkrétnym návrhom Marion Smiley, uviesť jej stanovisko v kontexte tradície pragmatickej metódy a jej neopragmatických podôb.

Marion Smiley formuluje svoje chápanie pragmatizmu nasledovne: „Pragmatizmus vidím ako taký spôsob interpretácie, ktorý pri odhaľovaní významov konkrétnych konceptov a ich sprostredkovaní iným berie ‚praktické‘ vážne“ ([4], 23). Čo to však znamená brať *praktické* vážne? Cieľom Marion Smiley v spomínanej monografii bolo rekonštruovať koncept zodpovednosti ako súčasť spoločenskej a politickej praxe. Predpokladá, že morálne koncepty sú výsledkom napätí, ktoré charakterizujú daný spoločenský život. Ak teda chceme porozumieť našim morálnym konceptom, treba ich zachytiť v sociálnom a politickom kontexte, v rámci ktorých vznikli, a zároveň pochopiť, za akých podmienok sa uplatňujú v praxi ([4], 21).

Smiley takto nadväzuje na jamesovské a deweyovské chápanie etiky ako súčasť praxe a výsledku riešenia morálnych problémov ([6], 237). V uvedenej formulácii cieľa a metódy skúmania je tiež zreteľný genealogický postup, teda hľadanie významu vecí, resp.

konceptov na základe toho, ako vznikali a ako sa vyvíjali, a taktiež silný dôraz na ich historickú a sociálnu kontextuálnosť.¹ Avšak za jednu z hlavných metód a zároveň za jeden z hlavných cieľov autorky považujem rekonštrukciu pojmu zodpovednosti. Rekonštrukcia tu podľa mňa presahuje do viacerých rovín: Predovšetkým je to rekonštrukcia etickej kategórie v rámci teoretického diskurzu;² druhou rovinou je rekonštrukcia každodenného chápania konceptu zodpovednosti, ktorá má viesť k určitému nasmerovaniu spoločenskej diskusie o prisudzovaní zodpovednosti; poslednou rovinou je sprístupnenie cielenej rekonštrukcie zo strany účastníkov konkrétneho sporu o prisúdenie zodpovednosti. Keď pochopíme, na základe čoho si utvárame určité porozumenie konceptu zodpovednosti a akým spôsobom tento koncept uplatňujeme, môžeme sa usilovať o rekonštrukciu prevládajúceho chápania a jeho uplatňovania v spoločnosti.³

Vzhľadom na zreteľné deweyovské východiská⁴ by sme mohli Marion Smiley považovať za predstaviteľku neoklasického pragmatizmu.⁵ Zároveň však nemôžeme prehliadnúť akcentovanie vzťahu medzi skúsenosťou, človekom a samotnými morálnymi pojmami. Takto sa popri skúsenosti dostáva do centra pozornosti aj jazyk ako rovnocenný faktor formujúci morálnu prax.

Kritika moderného konceptu. Ako som už uviedla, Smiley porovnáva tri základné koncepty zodpovednosti, z ktorých najdôslednejšej kritike podrobuje tzv. moderný koncept. Keďže svoju vlastnú analýzu kategórie zodpovednosti predkladá ako vhodnejšiu alternatívu práve moderného konceptu, považujem za dôležité vytvoriť si aspoň základnú predstavu o tom, čo ním Smiley vymedzuje ([4], 72 – 92). Základné črty by sme mohli zhrnúť nasledovne: 1. Moderný koncept vyjadruje „skutočnú“ zodpovednosť, nezávislú a nadradenú spoločenskej či náboženskej zodpovednosti. 2. Vonkajšiu inštanciu nahradila predstava „ideálneho záväzku“, na základe ktorého sa subjektu pripisuje kladné alebo

¹ Smiley začína svoju analýzu skúmaním toho, ako sa v dejinách európskeho myslenia postupne menilo chápanie kategórie zodpovednosti, a porovnáva tri základné koncepty: aristotelovský, stredoveký a moderný (kantovský). V rámci týchto troch konceptov sleduje vzťah medzi predstavami o kauzálnej zodpovednosti, o obviniahodnosti a o slobodnej vôli, ktoré tvoria akúsi konceptuálnu sieť zodpovednosti.

² Dewey svoju predstavu o rekonštrukcii v etike formuluje napríklad v kapitole *Moral Reconstruction* v práci *Reconstruction in Philosophy*. Ako prvý krok projektu rekonštrukcie vymedzuje spochybnenie hľadania najvyššieho princípu, jediného dobra – *summum bonum* – a akceptovanie plurality morálnej skúsenosti ([1], 132).

³ Presah teoretickej rekonštrukcie späť do spoločenskej aplikácie morálnych pojmov je zrejмый aj v Deweyho chápaní tohto projektu (napr. význam skúmania pôvodu jednotlivých podôb zla má umožniť hľadanie spôsobov, ako ich odstrániť ([1], 142)). Avšak tým, že Smiley zacielenila svoju analýzu na spoločensky citlivé prípady, akým je napríklad posúdenie vplyvu podnikania amerických obchodníkov na apartheid v Južnej Afrike, a vďaka hĺbkovému skúmaniu uplatňovania morálnych súdov o zodpovednosti, považujem tento presah do praxe i cieľ (poskytnúť prostriedky spoločenskej zmeny dotknutým skupinám) za významnejšie.

⁴ Okrem už spomínaných zhodných filozofických východísk môžeme nájsť mnohé ďalšie. Tu by som snáď ešte uviedla spoločné zdôrazňovanie sociálneho charakteru etiky. Pozri napr. ([2], 216 – 227).

⁵ Nadväzujem na typológiu predstavenú E. Višňovským v štúdiu *O súčasnom neopragmatizme* [5], kde rozlišuje medzi neoklasickým a postanalytickým pragmatizmom.

záporné hodnotenie. 3. Keďže morálna obvineniahodnosť (blameworthiness) vypovedá o morálnom charaktere a nie je závislá od spoločenských ani náboženských normatívnych hodnotení konania, to, za čo subjekt nesie zodpovednosť a za čo nesie morálnu vinu, musí byť pod jeho úplnou kontrolou. Takto chápaná zodpovednosť si vyžaduje veľmi silný koncept slobodnej vôle. 4. Súd o morálnej zodpovednosti je tu spojením faktúálneho súdu o kauzálnej zodpovednosti a súdu o objektívnej obvineniahodnosti do jedného morálneho faktu. Tento morálny fakt má byť teda nezávislý od všetkých praktických okolností.

Aj keď autorka kritizuje moderné chápanie morálnej zodpovednosti z mnohých aspektov, chcela by som sa na tomto mieste venovať iba dôvodom, prečo podľa nej takýto koncept v sociálnej praxi nevyhnutne zlyháva.

Predovšetkým, morálne súdy o zodpovednosti si síce nárokuje na objektívnu (nenormatívnu) platnosť ako morálne fakty, no ich faktúálny charakter je ilúziou tak, ako je ilúziou (často neformulovaný) predpoklad univerzálnej morálnej autority. Táto ilúzia je nevyhnutná, keďže morálnu zodpovednosť chápeme ako nezávislú od spoločenských noriem. Smiley však poukazuje na to, že morálne súdy o zodpovednosti sú súčasťou obviňovania a majú tú istú funkciu, kvôli ktorej pojmy vina a zodpovednosť vznikli ako produkty spoločenského života. Touto funkciou je usmerňovanie konania člena danej komunity.

Diskrepancia medzi praxou a teóriou sa ukazuje aj v inej rovine, napríklad vtedy, keď chceme aplikovať moderný koncept zodpovednosti na politickú a sociálnu prax: „Na jednej strane... je kauzálna zodpovednosť jednotlivca za vonkajšiu škodu relatívna vzhľadom na sociálne a politické okolnosti, nad ktorými nemá kontrolu. Na druhej strane si moderný koncept zodpovednosti vyžaduje, aby mal jednotlivec úplnú kontrolu nad svojou morálnou obvineniahodnosťou...“ ([4], 11).

Spoločenská a politická determinovanosť kauzálnej zodpovednosti. Kauzálnu zodpovednosť určujeme prostredníctvom súdov, ktoré určujú subjekt zodpovednosti ako príčinu krivdy. Predpokladáme samozrejmu platnosť kauzálnych vzťahov i to, že niektoré príčiny sú prirodzene relevantnejšie než iné. V kontroverznejších prípadoch, keď sa nezhodneme na kauzálnych súvislostiach, je však zrejmé, že máme rôzne kritériá „skutočných“ príčin a tie sa viažu aj na naše politické presvedčenia (napr. príčiny detskej kriminality, diskriminácie, chudoby a pod.). Avšak aj v prípadoch, keď sa rôzne názorové skupiny zhodnú na základných faktoch kauzálnych súvislostí, v kontexte zodpovednosti ich konštruujú a interpretujú rozdielne.

Smiley vymedzila tri spoluurčujúce faktory pri tvorbe súdov o kauzálnej zodpovednosti. Predovšetkým sú to predstavy o sociálnych rolách a očakávania s nimi spojené. S každou sociálnou rolou si spájame určité povinnosti a v prípadoch, keď určitú interpretáciu danej sociálnej roly akceptujeme ako prirodzenú (napr. rola matky), sú tieto očakávania prijímané ako súčasť faktúálneho kauzálného súdu. Druhým faktorom sú záujmy toho, kto súdi. Rozhodnutie, či zamestnávateľovi pripíšeme, alebo nepripíšeme zodpovednosť za zdravotné problémy jeho zamestnancov, je do veľkej miery ovplyvňované aj tým, či sme sami zamestnávateľmi, alebo zamestnancami, a teda tým, koho záujmy ochraňujeme. Tretím určujúcim faktorom sú hranice komunity, s ktorou identifikujeme sub-

jekt zodpovednosti. Inými slovami, ide o otázku, pre koho dobro má subjekt obetovať to svoje.

Vzťah medzi spomenutými spoločenskými faktormi a súdmi o kauzálnej zodpovednosti však nie je jednosmerný. V prípadoch, keď súťažia protichodné interpretácie kauzálnej zodpovednosti, môže prevaha jednej z nich spôsobiť zmenu akceptovaných hraníc komunity, sociálnych rolí a zmenu v štruktúre moci danej spoločnosti ([4], 206). Vzťah medzi našimi súdmi o kauzálnej zodpovednosti a jednotlivými predstavami, ktoré ju spoluvytvárajú, preto Smiley charakterizuje ako dialektický.

Spoločenská prax obviňovania. Obviňovanie v sebe obsahuje vzťah medzi obviňujúcim a obviňovaným, ktorí sú členmi tej istej komunity a zdieľajú tie isté štandardy akceptovateľného správania. Na rozdiel od právneho obviňovania tieto roly nie sú fixné a človek môže byť v jednom prípade obviňovaným, a v inom obviňujúcim. Výmena týchto rolí sa však viaže na prístup k moci. Nie každý má v spoločnosti dostatočne silné postavenie na to, aby jeho obviňovanie bolo akceptované obviňovaným subjektom a zvyškom komunity. Aj tu možno pozorovať určitý dynamický vzťah: Ak sa v rámci spoločenského diskurzu podarí určitej skupine presadiť svoje stanovisko týkajúce sa obvineniahodnosti, upevní sa jej postavenie morálnej autority, a naopak.

Jedným z predpokladov, ktoré musia byť splnené v praxi obviňovania, je možnosť subjektu konať inak. Ak prijímame určité vôľové výnimky, ako napríklad psychický alebo fyzický nátlak alebo vplyv drog, nie je to preto, že tieto výnimky vypovedajú o „skutočnom“ nátlaku, ktorý zabránil subjektu konať na základe vlastnej slobodnej vôle. Prijímame ich vtedy, keď daný typ nátlaku akceptujeme ako relevantný. Opäť sa tu teda dostávame k spoločenskej a politickej kontextuálnosti obviňovania.

Vzťah medzi kauzálnou zodpovednosťou a obviňovaním. Ako som už uviedla, Smiley kritizovala splynutie týchto dvoch súdov do jedného. To však neznamená, že by popierala ich vzájomnú previazanosť, práve naopak: „Na jednej strane, ak sú naše súdy o obvineniahodnosti brané vážne, efektívne posilňujú súdy o kauzálnej zodpovednosti, ako aj hodnoty a očakávania, na ktorých sú založené. Na druhej strane lokalizovať jednotlivcov, ktorí sú kauzálny zodpovední za vonkajšiu krivdu, môžeme predovšetkým vďaka tomu, že participujeme na spoločenskej praxi obviňovania...“ ([4], 248).

Obraz spoločenskej a politickej aplikácie konceptu zodpovednosti, ktorý nám autorka predkladá a z ktorého som mohla spomenúť len tie najdôležitejšie momenty, vypovedá o dynamickej a premenlivej sieti spoločenských predstáv o tom, z čoho môžeme jednotlivcov alebo skupiny obviňovať. Odkrytie jednotlivých faktorov, ktoré sú východiskom našich morálnych súdov, je nevyhnutným predpokladom konštruktívnej debaty hlavne v prípadoch, keď proti sebe stoja viaceré protirečiacie stanoviská o tom, kto má niesť zodpovednosť.

Význam takéhoto odkrytia je ešte dôležitejší pre tých, ktorí vstupujú do spoločenskej diskusie s cieľom zabrániť opakovaniu tej istej krivdy a sú v znevýhodnenej pozícii v rámci spoločenskej distribúcie moci. Ak si uvedomíme, aké spoločenské a politické východiská vkladáme do súdov o zodpovednosti, a zároveň odmietneme ich univerzálnu

a objektívnu platnosť, môžeme vytvoriť potrebný rámec pre otvorenú diskusiu. Takáto diskusia už nebude len o lokalizovaní zodpovednosti, ale aj o explicitnom formulovaní požadovanej spoločenskej zmeny.⁶

Smiley však v neposlednom rade predkladá aj metodologický rámec, ktorý možno využiť pri skúmaní kategórie zodpovednosti v konkrétnych témach. Mám na mysli napríklad konflikt osobnej a inštitucionálnej zodpovednosti alebo problém kolektívnej zodpovednosti. Tu nás hľadanie univerzálneho princípu či morálnej autority odvádza od porozumenia aplikáciám tejto kategórie v praxi. Zreteľné je to obzvlášť v prípade kolektívnej zodpovednosti: Moderný koncept zodpovednosti je ťažko zlučiteľný s predstavou kolektívneho morálneho subjektu, no v praxi takéto súdy často používame. Analýza týchto tém z pohľadu pragmatizmu tak môže byť obohacujúcou nielen pre etickú teóriu, ale aj pre morálnu prax súčasnej hodnotovo pluralitnej spoločnosti.

LITERATÚRA

- [1] DEWEY, J.: *Reconstruction in Moral Conceptions*. In: *Reconstruction in Philosophy*. NY: Mentor Book 1950.
- [2] DEWEY, J.: *Human Nature and Conduct*. In: Dewey, J.: *The Middle Works, 1899 – 1924*, Vol. 14: 1938 – 1939. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press 1983.
- [3] SHALIN, D. N.: *Pragmatism and Social Interactionism*. In: *American Sociological Review*, Vol. 51, 1986, pp. 9 – 29.
- [4] SMILEY, M.: *Moral Responsibility and the Boundaries of Community: Power and Accountability from a Pragmatic Point of View*. Chicago: University of Chicago Press 1992.
- [5] VIŠŇOVSKÝ, E.: O súčasnom neopragmatizme. In: *Filozofia*, roč. 55, 2000, č. 10, s. 777 – 787.
- [6] VIŠŇOVSKÝ, E.: Relevantnosť pragmatizmu pre bioetiku. In: *Filozofia*, roč. 62, 2007, č. 3, s. 235 – 244.

Mgr. Michaela Ujházyová
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Šafárikovo nám. 6
818 01 Bratislava 1
SR
e-mail: ujhazyovam@gmail.com

⁶ Smiley vidí riešenie vo vytvorení určitých inštitucionálnych podôb takejto diskusie, ktorá by vychádzala z analýzy spoločenských a politických východísk konfliktných stanovísk týkajúcich sa zodpovednosti. Hľadanie riešenia v inštitucionálnej reforme v rámci daného spoločenského poriadku bolo prítomné už v začiatkoch „pragmatického reformného programu“ v USA, ako o ňom píše napr. Shalin v práci *Pragmatism and Social Interactionism* [3].